

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.14041843>

FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING MILLIY-MADANIY DUNYOQARASHINI IFODALOVCHI XUSUSIYATLARI

Fayzullayeva Dilnoza Narimonovna

Jizzax davlat pedagogika universiteti f.f.f. d. (PhD) dotsent

Annotatsiya: Ushbu maqolada milliy-madaniy dunyoqarash va udumlar, frazeologik birliklar bilan bog'liq milliy ruhdagi maqol, matal, iboralar tahlilga tortilgan.

Kalit so'zlar: Rivoyat, jamiyat, til, so'z, odat, ilm, dolzarb, kasb, madaniyat, birlik.

Аннотация: В данной статье анализируются пословицы, поговорки, словосочетания в национальном духе, связанные с национально-культурным мировоззрением и традициями, фразеологизмы.

Ключевые слова: Повествование, общество, язык, слово, обычай, наука, актуальное, профессия, культура, единство.

Annotation: In this article, proverbs, sayings, phrases in the national spirit related to the national-cultural worldview and traditions, phraseological units are analyzed.

Key words: Narrative, society, language, word, custom, science, topical, profession, culture, unity.

KIRISH

Frazeologizmlarda muayyan xalqlarning miqlari, udumlari, rivoyatlari, taomillari, urf-odatlar, ma'naviyati, axloqi va h.k. mujassamlashgan bo'ladi.

Frazeologizmlar har doim xalq dunyoqarashi, jamiyat tuzilishi va o'z davrining mafkurasini bilvosita aks ettiradi.

Hozirgi kunga kelib zamonaviy lingvistikada tilshunoslikning milliy-madaniy xususiyatlari borgan sari keng o'rganilib, dolzarb ahamiyat kasb etib bormoqda.

Chunki bu soha ham lingvistik, ham ijtimoiy qiymatga ega bo'lganligi sababli, globallashuv jarayonida tillar va madaniyatlararo munosabatni o'rganishga bo'lgan talabning ortishi tabiiy holdir. FBlarni lingvomadaniy nuqtayi nazardan tadqiq etish o'tgan asrning oxirgi yillaridan boshlab tilshunoslikda keng ommalashdi. Tadqiqotchilarning asosiy maqsadi esa turli tillarda uchraydigan FBlarning milliy-madaniy o'ziga xosliklarini ko'rsatish edi. Frazeolik birliklarda barcha xususiyatlarni uchratish mumkin. Til inson ichki dunyosini, dunyoqarashini ifodalashda yordam beradigan yagona vositadir. Xuddi shuningdek, ma'lum bir millatning qadriyatlari, madaniyati ham o'sha millat dunyoqarashi mahsulidir va insonlardagi kabi butun bir millatning dunyoqarashini, xarakterini aks ettirishda bizga tilimiz hamda undagi birliklar xizmat qiladi.

U yoki bu tilning frazeologik birliklari insoniy munosabatlarning ko'z ilg'amas rang-barangligini aks ettiradi. Bu yerda ham baxt, sevgi, ajablanish, istehzo, nafrat, qiziqish, havotir; bu yerda insonning to'g'riso'zligi, iroda kuchi, halollik, ollyjanoblik, aql, chaqqonlik, harakatchanlik, qaysarlik, ham ahmoqlik, sergaplik, xasislik, badjahllik - ya'ni insonning barcha salbiy va ijobiy xususiyatlari mavjud; bu yerda o'xshashlik va farq, boshlanish va tugash (ibtido va intiho), ko'plik va ozlik, birlik - kelishmovchilik va kurash; tug'ilish, qarindoshlik, yosh, o'lim; baholash, muvaffaqiyat — muvaffaqiyatsizlik, haqiqat va yolg'on, tartib va tartibsizlik, farovonlik va kambag'allik, xatolar va jazo va shunga o'xshash boshqa juda ko'p tushunchalarning tavsif va tasvirilari mavjud. Ko'rib turibmizki, oldimizda olamning yaxlit frazeologik manzarasi ochiladi.

TIL TAHLILI VA METODLAR

Tilning frazeologik fondi xalq madaniyati va mentalitetining qimmatli ma'lumotlar manbai sanalishi hammaga ma'lum hodisadir. Frazeologizmlarda muayyan xalqning miqlari, udumlari, rivoyatlari, taomillari, urf-odatlar, ma'naviyati, axloqi va h.k. haqidagi tasavvurlari mujassamlashgan bo'ladi. Masalan, **ko'rpasiga qarab oyoq uzatmoq** «imkoniyatini hisobga olib ish tutmoq», **tanobini tortmoq** «faoliyat doirasini, imkoniyatini cheklab qo'yimoq», **“to'ydandan ilgari nog'ora**

qoqmoq”- “ro‘yobga chiqishi aniq bo‘lmagan narsa haqida hovliqmalik bilan vaqtidan oldin gapirmoq”, **to‘nini teskari kiyib olmoq**”- “o‘chakishgan holda qaysarlik qilmoq”, **xamir uchidan patir**”- “katta ko‘p narsadan boshlang‘ich va kichik bir qism”, **xirmon ko‘tarmoq**”- “ekin-tekinni yig‘ib, hosil me‘yorini hisob-kitob qilmoq”, **Xo‘ja ko‘rsinga**” – “shunchaki nomigagina”, **Xizrni yo‘qlasam bo‘lar ekan**”- “kimnidir ko‘rish istagi qo‘qqisdan ro‘yobga chiqqanda aytiladigan ibora”. Biron tilning o‘zigagina xos bo‘lgan hisob so‘zlari qolipining frazeologizmlarga ko‘chganini ko‘rish mumkin. Masalan, «juda qisqa, juda oz vaqt davom etadigan» ma’nosidagi bir tutam (*Bir tutam qish kuni Gulnor uchun bitmas-tugamas uzoq ko‘rindi*), “qittak, ozgina” ma’nosidagi bir chimdim (*Hazil-huzul, bir chimdim suhbatdan so‘ng Mirhaydar va O‘ktam paxta dalasiga yo‘l oldilar*), “jindak, qittak, juda oz” ma’nosidagi bir shingil (*Qani, shunaqa bemaza hazildan bir shingil ashula yaxshi*), “juda yosh, deyarli go‘dak” ma’nosidagi bir qarich (Bir qarichligimdan yetim qolib, amakining xizmatida o‘tib ketganman) singari frazeologizmlar shular jumlasidandir.

O‘zbek kundalik turmushida **non** muhim ozuqa hisoblanadi. Xalqimiz nonni azaldan hurmat qiladi, hamma narsadan afzal, aziz va muqaddas biladi. Ota-bobolardan qolib kelayotgan udum, an’anaga binoan, hatto nonni teskari tishlamaydilar, nonning ustiga boshqa narsalarni qo‘ymaydilar, nonni ustidan hatlab o‘tmaydilar, agar non qo‘ldan yerga tushib ketsa, darhol uni olib, uch marta o‘pib, peshanalariga suradilar, non ushoqni dasturxon ustida ko‘rsalar barmoqni ho‘llab, ushoq ustiga bosib, yeb qo‘yadilar. Nonga hurmat-ehtirom bilan munosabatda bo‘lish bolalarga yoshlikdan o‘rgatiladi, ularga nonning ushog‘ini yerdan yig‘ib olish, uni e‘zozlash va oyoq osti qilmaslik zarurligi uqtiriladi. Biron o‘zbek yo‘lga chiqsa, albatta, o‘zi bilan birga non oladi. Shunga ko‘ra, tarkibida non komponenti ishtirok etgan **non yemoq, noni butun, noni yarimta boldi, non ursin** singari frazeologizmlarning asosida non arxetipi hayot, tirikchilik, rizq-ro‘z, to‘kin-sochinlik ramzi sifatida keladi. Non arxetipi, binobarin, nonni peshana teri bilan topilishi, uni halollab yeyilishi Muqaddas kitoblardan boshlab, o‘zbek xalq dostonlarida, ertaklarida, rivoyatlarida va h.k.da uqtirilgan.

NATIJALAR

Hayot – o‘lim aksiologik juftligida quyidagi frazemalar dunyoga kelmoq, tavallud topmoq, ko‘z yorimoq frazemalari o‘lim leksemasi bilan; Olooh o‘z panohiga olmoq, narigi dunyoga rixlat qilmoq, bandalikni bajo keltirmoq, dunyodan ko‘z yummoq, ajali yetmoq, jon bermoq, joni chiqmoq, er tishlamoq, yostig‘i qurimoq frazemalar esa hayot leksemasi bilan antisemik munosabat hosil qiladi. Hayot va o‘lim leksemalari mavhum ot bo‘lib, ular o‘zaro antonimik munosabatda. Ular bilan antisemik munosabat hosil qilayotgan frazemalarning esa turkumi mavjud emas. Zero, ular gap shaklidagi frazemalardir. O‘zbek xalqida o‘lim, tug‘ish so‘zlari ayrim lisoniy hamjamiyatlarda madiniy ta’qiqlarga aylangan. Mazkur so‘zlar o‘rniga esa evfemizm sifatida frazeologik iboralar qo‘llanadi. Ayrim o‘zbek tilshunoslari tabudan yondosh hodisalarni ajrata olmaganlar. Tilda madaniy muloqatga sig‘maganligi, qo‘polligi uchun ayrim so‘zlar nozik tabiat hamsuhbatlar doirasida qo‘llanmaydi. Masalan, xotinlar er so‘zini, umuman har qanday odam o‘ynash so‘zini aytishdan tiyiladi. Bu so‘zlarning qo‘llanishi aslida taqiqlangan emas, faqat hamsuhbat oldidagi andisha yuzasidan ularni tilga olishdan kishi o‘zini tiyadi. Bunday xarakterli leksika hech vaqt tabu qatoriga kiritilmaydi. Tabu so‘zlarni ulardan farqlash kerak. Ko‘rdikki, tabu etnografik va lingvistik tabularga bo‘linadi. Lingvistik tabu faqat leksik hodisa bo‘lib, so‘z doirasida kuzatiladi. U diniy va irim, siyosiy va senzura nuqtai nazaridan taqiqlanadi. Tildagi bu hodisa ibtidoiy jamoa hosilasi bo‘lib, madaniylik va fan-texnika rivoji bilan yo‘qolib borayotgani yo‘q. U tilda yashab qoladi. Tabu esa so‘zlarning madaniy muloqatga sig‘maganligi, qo‘polligi uchun nozik tabiat ham suhbatlar doirasida qo‘llanishdan tiyilishi bilan farq qiladi.

MUHOKAMA

Evfemizm tabuga uchragan so‘z ma’nosi yoqimliroq ifodali biror so‘z hosila ma’no sifatida aks etilishi hisoblanadi. Masalan, chayon so‘zi tabuga uchragan, qo‘llanishi man qilingan edi. Bu leksik hodisadir. Uning ma’nosi eshak so‘zida ifoda topdi. Eshak so‘zining ishchi hayvonni bildiruvchi o‘z leksik ma’nosi bor. Bu so‘z tabuga uchragan chayon so‘zining ma’nosini hosila ma’no sifatida ifoda etyapti. Bu

tahlilga ko‘ra evfemizmga semantik jihatdan yondashildi. Ya’ni evfemizm semantik hodisadir. Evfemizm va tabu o‘rtasidagi aytib o‘tilgan aloqadan kelib chiqib bo‘lsa kerak, bu ikki hodisa uzviy bog‘liq deb tushunuvchilar bor A.A.Reformatskiy hatto “Evfemizm - bu qo‘llanishi man etilgan (tabulashtirilgan) so‘z o‘rnida almashtirilgan, tanlab qo‘yilgan so‘z”, -deyilgan fikrni aytadi. Ular alohida mustaqil hodisalar bo‘lib, o‘zaro boshma-bosh mos kelmaydi. Buning uchun etnografik tabuni eslashimiz mumkin. Masalan, qiblaga oyoq uzatib o‘tirish yoki yotish, axlat ustidan xatlash, supurgini tik qo‘yish, otashkurakni oyoq ostida qoldirish taqiqlangan, tabulashtirilgan. Ular faqat jarayonga nisbatan bo‘lib, so‘z bilan ifodalanmaydi. Shunday bo‘lgandan keyin o‘rnida evfemizm qo‘llash haqida gap bo‘lishi mumkin emas. A.Reformatskiy, albatta, bu etnografik tabuni emas, lingvistik tabuni nazarda tutgandir. Bunda ham siyosat yo‘li, senzura yo‘li bilan qilingan tabu uning fikriga nisbatan teskari xizmat qiladi. Masalan, tatalitar tuzum davrida turli diniy marosimlar nomi, xalq suygan “Navro‘z” ni tilga olish taqiqlangan edi. Ammo uni eslatuvchi evfemizm bo‘lmadi. Evfemizm faqat tabuga uchragan so‘zlar ma’nosini ifodalash bilan chegaralanmaydi. Uning sodir bo‘lish imkoniyati ancha keng. Shuning uchun L.A.Bulaxovski ham “Evfemizm irim-sirimlar doirasida sodir bo‘lishdan ko‘ra ancha keng qamrovga ega”, -degan edi. Yuqorida, ayrim tilshunoslar madaniylikka sig‘ishmaganligi uchun qo‘llanmaydigan ayrim so‘zlar bilan tabuni qorishtirganliklari, haqida to‘xtab o‘tilgan edi. Haqiqatan ham ayrim so‘zlarning madaniy muloqatga sig‘ishmaganligi uchun qo‘llanmaganligi tabu emas. Ammo madaniy muloqatga sig‘ishmaydigan, qo‘pol, dag‘al, andishasiz so‘zlardan muomala jarayonida tiyilishga to‘g‘ri kelar ekan, uning o‘rnida yumshoqroq, yoqimliroq, madaniyroq so‘z, ibora tanlash joiz bo‘ladi.

XULOSA

Mana shu so‘z, iboraning tanlanishi evfemizmning ko‘rinishlaridan biri hisoblanadi. Masalan, xotinlar erim deyish o‘rniga adasi deyishi, xaloq so‘zi o‘rniga chet, yana nimadir o‘rniga yaradi so‘zini qo‘llash evfemizm bo‘ladi. Ammo erim, xaloq yana nimadir deyilmagan so‘zlar tabu qilingan so‘zlar emas. Ularni muloqat chog‘ida qo‘llashdan faqat madaniy muomalaga ko‘ra tiyilishga to‘g‘ri kelgan. Uning

oʻrniga esa adasi, chet, yaradi soʻzlarini qoʻllab, evfemizm berilgan. Maʼlum boʻladiki, evfemizmning manbai ikkita: 1) tabu, 2) madaniylikka sigʻishmaganligi uchun aytilishdan tiyiladigan soʻz va iboralar. Evfemizm shular maʼnosini berish, oʻrnini qoplash uchun yuzaga keltiriladi. Ular shular oʻrnini biror soʻz yoki iboraning hosila maʼnosi hisobiga qoplar ekan, bu maʼnosiga yaxshi xis uygʻotuvchiroq, yoqimliroq ottenka ilova qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Tojiboyev B. R Milliy-madaniy birliklar tilning milliy oʻziga xosligini namoyon qiluvchi birliklar sifatida // Oʻzbek tilini dunyo miqyosida keng targʻib qilish boʻyicha hamkorlik istiqbollari. Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari. Toshkent: 2020. – B.55-59.
2. Usmanova Sh. Lingvokulturologiya. – Toshkent: 2019. – 248 b.
3. Шукурова М.А.Связь фразеологизмов с культурой русского и узбекского народов. "Science and Education" Scientific Journal. November 2020 / Volume 1 Special Issue 3. – С. 204-211.
4. Мусаев Қ. Таржима назарияси асослари. Дарслик. –Тошкент: Фан, 2005. – Б. 239
5. Саггаров М. Ўзбек удумлари.-Тошкент: 1993. Б.21-22.